

»Gospodarsko izčrpano ljudstvo mora zbirati svoje sile za ohranitev prvobitnejših in nujnejših potreb, kot pa so duševne«, je napisal na tem mestu v glasbenem pregledu nedavno Marijan Lipovšek. Koliko neumestnejša je potemtakem pričujoča obravnava perečih vprašanj v našem glasbenem življenju v času, ko puška izpodriva pero, vojašnica ustvarjalčevo izbo in vojni proračun denarna sredstva v prospeh kulturi. Morda pa le doživimo čas, ko se bomo mogli docela posvetiti tem vprašanjem, ki ostajajo slej ko prej problemi v kulturi malega, po napredku stremečega naroda.

NEKAJ, KAR STA' Povedala BOSCH IN BRUEGHEL

BRANKO RUDOLF

V teh jesenskih dnevih, ko je nebo blede modro ali na gosto zavešeno s pajčevinastimi meglami, v teh dnevih, ki so negotovi in polni neizrazitih strahov, v teh jesenskih dnevih moram pogostokrat misliti na stare holandske slikarje, posebno še na Boscha in Brueghela.

Oba sta mi dobra prijatelja. Ko ti umetnik zavzeto in prepričevalno govori o sebi, o svojih čustvih in prividih, ti večkrat razkriva tvojo lastno notranjost. Nenadno se zaveš, da je v tebi nekaj temu umetniku sorodnega, čeprav drugačnega — tvoja najintimnejša notranjost, ki jo je zbudil (ali mogoče ranil) dotik z nekako sorodno duševnostjo. Tako ti postane umetnik prijatelj, vseeno, ali še živi — to res ni važno — ali je že davno strohnel v oddaljenem grobu in ljudje niti ne vedo za kraj, kjer je pokopan, da bi se ga tam spominjali in ga častili.

V teh zadnjih jesenskih dnevih sem pogostokrat listal po knjigi barvastih Brueghelovih slik in vedno spet z užitkom ogledoval njegove stvarne, težke, a prekrasne pokrajine, njegove grčaste, robate kmete (kakor iz ila), pa tudi njegove čudne fantazije, njegove strahove in cele armade okostnjakov, ki strahotno nastopajo pred krvavo rdečimi, pošastno gorečimi obzorji.

Kar na lepem se me je lotila melanholija. Brueghel (izgovarjaj nekako: Brèhel) je vsekakor prijatelj, s katerim se ne smeš prepogosto razgovarjati, ker se te loti pesimizem, tisti pesimizem, ki je bil vsekakor v samem Brueghelu. Pieter Brueghel starejši je živel nekako med leti 1520 — 1569 (natančno se tega ne ve). Vsekakor je bil izreden genij, mnogo preveč jasnoviden za svoj čas — kakor se to genijalnim ljudem že po navadi dogaja. Kdo je še v njegovih časih naravo opazoval kakor on? Dürerjeve pokrajine so proti njegovim trde in brez zraka kakor diletantsko zlimane kulise (pa je bil vendar tudi Dürer čudovit umetnik). V Brueghelovih slikah je neka občutena jasnost, ki izvira iz srednjega veka in renesanse obenem. V njegovih pokrajinah je že zračna perspektiva — čutiš, kako delajo debele plasti zraka daljave vse daljše, bolj modrikaste in narahlo bolj nerazločne. V teh čudovitih pokrajinah se pogostokrat gibljejo čudno težke, silne, prav neobtesane postave, robati kmetje, ki z ogromnimi zamahi kosijo ali razrogačeni leže pod drevesi, da bi presmrčali opoldansko počivanje. Na nekaterih slikah (čudovito komponiranih) se vrtijo in topotaje plešejo kakor konji. In njihove

žene niso nič bolj mikavne. Predivolase in okorne podajajo roke svojim raševinastim drugom ali se poljubujejo z njimi — brez nežnosti, resno in stvarno, kakor da bi vgriznile v cmok.

Pri tem bi se vsakdo zelo motil, kdor bi mislil, da se dela Brueghel iz kmetov norca. Slikal je preprosto to, kar je videl, pa seveda tudi na način, kako je stvari videl. Ljubil je to robotost, to čustveno težo (ki je bila vsekakor v njem samem), jo ljubil in radi nje trpel. S svojo veliko občutljivostjo, s svojo nesproščeno silnostjo je vplival na mnoge poznejše slikarje, tudi na tako izrazito socialno usmerjene, kakršna sta pri nas nežni, dovolj samosvoji Mihelič ali pa Hegedušič. Resnica je pač preprosto ta, da se svet v teh bore 400 letih ni bistveno spremenil — za kmeta še celo ne. Tako je pisal tudi Krleža (Pismo iz Koprivnice, 1925.): »...meni je izgledalo, da je Brueghel jedan od onih stvaralaca, koji je stvorio svet svoga Brabanta tako sličan našem gornjohrvatskom kraju na historijskoj protuturskoj strateškoj bazi između Karlovca i Koprivnice.«

Seveda ima Krleža prav. Lahko bi bil še dodal, da imamo Brueghela zato radi, ker občutimo vso čustveno težo njegovih sočnih robatežev, njihovo govedu sorodno, z zemljo spojeno težo. A tu so še vendar njegove pokrajine, ki kažejo največjega umetnika dostojno nežnost, spoštovanje zbujujoče razumevanje narave in — lastne duševnosti. Posebno mislim na globoko izrazite jesenske in zimske pokrajine, jasne in čudovito lepo risane. Mislim na zimsko pokrajino, na kateri mehko, tako mehko padajo snežinke, ki rahlo prekrivajo zemljo in zabrišejo konture raznobarvno oblečenih ljudi. Mislim na rdeče, zimsko sonce in zvonik, ki samotno štrli v svinčeno barvani zrak, mislim na lovce, katerih koraki škripajo v snegu, — kjer skozi gole veje dreves gledamo v nebo in oddaljene gore. Ali je že kdo pred njim risal drevesa s takšno stvarno ljubeznijo kakor Brueghel, s takšnim razumevanjem za dejstvo, da so tudi ona živa bitja, ki živijo svoje mirno, posebno življenje? Gotovo je, da nam je način Brueghelovega občutja danes vseskozi blizu. Po večini tudi mi ne čutimo danes pokrajin po načinu velikih francoskih impresionistov; v naravi ne vidimo več tistih čudovitih pokrajin, ki se vse tope v luči in mnogobarvnih sencah, kjer drevesa zrcalijo svoje puhasto nežne konture v vodah, ki še bolj dokazujejo dejstvo, da se barve vsak trenutek menjavajo. Impresionisti so ljudi pogostokrat slikali samo kot svetle lise — barvne ploskve, pa nič več. Nasprotno pa mi danes občutimo vso težko stvarnost, vse snovne posebnosti kakšne pokrajine in smo v tem prav takšni kakor je bil Brueghel. Njegova zemlja je v resnici zemlja, gruda, ki je mokrotna in se drobi, in prav tako so stvarne njegove gore. Brueghel je včasih mimogrede slikal fantastične arhitekture (razvaline ali celo Babilonski stolp), na splošno pa so njegove hiše težka in stvarna kmetiška poslopja, takšna, kakršna stojijo ponekod tudi še danes pri nas. (V. Zg. Sv. Kungoti v Murščaku nad Mariborom je hiša, ki me vedno spominja nanj.)

V svojih lepih pokrajinah je Brueghel včasih slikal tragedije, kakor umor nedolžnih otrok v Betlehemu; prelepa zimska pokrajina pa ni prav nič palestinska, temveč, kakor se zdi, njemu zelo domača. Kakor da bi prišli v njegovih lastnih časih španski vojaki v kakšno holandsko vas in tam razsajali in morili. Brueghel ni prav nič patetičen, a mirna stvarnost njegovega opazovanja tudi še danes zagrabi opazovalca.

Brueghel, ki se je zbudil iz onostranskega, srednjeveškega sveta, sploh sveta ni videl v lepi luči. Že na neki prav zgodnji sliki je v ospredju kmet,

ki seje žito, ptice mu pa sproti odnašajo zrna. Motivi o praznosti vsega našega početja ali o hudobnosti in brezčutnosti sveta se na njegovih slikah ponavljajo. A vse bolj prepričevalen je tisti njegov pesimizem, ki se razodeva neposredno iz oblik in barv.

Brueghelov pesimizem se dá zelo dobro razumeti. Pieter Brueghel je pač bil globoko čuteč človek, ki je dosegel genialno popolnost zavesti v času, ko je mogel videti samo grozo, pogin in propast in ko v njegovi okolici gotovo zlepa ni čutil kdo tako kakor on. V njegovih časih ljudje v glavnem že niso več verovali v srednjeveške ideale, a novi človečanski ideali so bili še prav daleč. Videti je, da je bil Brueghel skeptik — videti je, da je v dogodkih iz svetega pisma iskal predvsem njihovo človeško vsebino. V ostalem svetu, ki ga je obdajal, je videl samo grabežljivo, brezsrčno razbojništvo in mrzlo nasilje. Seveda je videl prav. Ni čudno, da ga je vleklo h kmetom — zakaj bi jih bil drugače tako pogostokrat slikal? Menda ga je privlačevala njihova elementarnost in nepotvorjenost. A tudi kmete je videl težke in grobe, kakor iz ila. Videti je, da se je žalostno spraševal: »Ali bo kdaj posijala duševna luč v take gmote mesa in požrešnosti?«

Ne morem si pomagati. Mnoge naše sodobnike imam na sumu, da jim je Brueghel všeč ravno radi svojega pesimizma in robotosti, ki je ni čutil tako, kakor bi jo človek dvajsetega stoletja, temveč mnogo bolj človeško (isto velja n. pr. tudi za Shakespeareja). Nekateri naši sodobniki vidijo v Brueghelu samo legitimacijo za neko vrsto l' art pour l' artizma, za manifestacijo življenja, ki je samo sebi namen — »saj je tako vse prazno in ničevno, kakor je čutil to že Brueghel«. To vrednotenje pa ne ustreza zgodovinskemu gledanju. V tedanjih časih je bilo Brueghelovo gledanje izraz izredno močne in v svojem duševnem uporu izredno pozitivne osebnosti. Še njegov pesimizem je pozitiven. To je pesimizem človeka, ki je videl izredno točno grozovitosti, ki so se takrat na svetu dogajale in — ki se še vedno dogajajo.

Seve: kakšna razlika med Brueghelom in Rembrandtom! Tudi Rembrandt je zelo rad risal in radiral prizore z ulice in včasih slikal stare reveže. Med njegovimi radirankami so čudovite slike razcapanih in včasih bebastih beračev, ki jih je narisal popolnoma realistično. A poleg njihovega uboštva je Rembrandt tudi narisal njih človeštvo, čeprav ponakaženo, zlorabljeno in poteptano, iskro duha, ki tli v vsakem, tudi najbolj bednem človeku. To globoko človeško, bratsko občutje nas presune prav tako, kakor če bi kaj takega opisovala Dostojevski ali Tolstoj, na katere Rembrandt v resnici pogostokrat spominja. Pri Brueghelu, ki je bil tudi velikan, bi te globoke, človečanske poezije zaman iskali — a seveda je bil Rembrandt skoraj za sto let mlajši. Rodil se je šele l. 1606., ko se je humanizem že razživel in ko so imele iz različnih vzrokov človečanske ideje že neko silo, ko so poglobljene delovale na mnoge ljudi.

Vsega tega še v Brueghelovih časih ni bilo. Brueghel je zrasel naravnost iz srednjega veka in videti je, da ga je težka dediščina preteklih časov mnogo bolj težila kot sproščala. Brueghel je prav eden velikih utiralcev poti. Po eni strani se ga srednji vek še močno drži. Videti je, da je njegova brezkompromisna linearnost posledica gotske kulture črt. Gotiki so risali silno jasno, fino in izrazito. A Brueghel je slikal tudi srednjeveške predstave, v mlajših letih je naslikal nekaj čudno fantastičnih slik. Omenil sem že »Triumf smrti«, kjer nastopajo strašni okostnjaki v celih armadah ali posamezni in na vse načine napadajo in uničujejo vse mogoče ljudi, od kraljev

in kardinalov do revežev, pridne delavce in kvartopirce, vojake in ljubezenske parčke. Za razliko od Holbeinovih lesoreznih slik smrtnega plesa je ta »Triumf smrti« prav porazno žalosten. Pogostokrat pa na zgodnjih Brueghelovih slikah nastopajo tudi pravi strahovi in različne, prav zanimive pošasti, ki jih je težko opisati. To so včasih škorpijoni s človeškimi obrazi in krili mušice, kombinacije med ribami in žabami z gnusno napihnjenimi trebuh, jajca z živalskimi glavami, ali pa zvonovi na dveh nogah s čudno, ptičjo glavo z dolgim kljunom. Ti na videz nemogoči izrodki pekla pošastno odpirajo gobce, se previjajo, gomazijo, grizejo, samemu sebi parajo trebuh, ali pa samo stojijo — da, kot pravi strahovi samo stojijo in čakajo, smešni in vendar grozotni v vsej svoji nesmiselnosti. Saj v tem je pomen besede »groteskno«. »Groteskno« je nekaj, kar je smešno in strašno obenem.

Te čudno komične in strašne postave so se zaredile v duševnem ozračju srednjega veka, v neizmerni preplašenosti, v praznoverju in čutu telesnega in duševnega suženjstva. Še mnogo več strahov kakor Brueghel je slikal Heronimus Bosch (prav za prav: van Aeken), ki je naravnost Brueghelov »duševni prednik« in je nanj brez dvoma vplival. Bosch je bil precej starejši (okoli 1484—1516) in je bil od Brueghela tudi v temperamentu precej različen, nekaj skupnih potez pa le imata. Na Boschevih slikah mrgoli še čisto drugače plodovit svet iz mraka porojenih pošasti in nemogočih strahov. Če gledaš Brueghelove in predvsem Boscheve strahove malo natančneje, pa seveda prav kmalu opaziš, da so prav čudno prepričevalni, da imajo v sebi neko notranjo logiko.

Kljub temu, da eventualno sploh nimajo telesa, temveč le glave in noge, da imajo noge namesto rok, ali da so sploh nežive stvari, prav čudno prebujene k življenju, aboten vrč na telečjih krakih, ki ti namesto glave kaže svojo nesmiselno, črno odprtino, ali pa konjski okostnjak, oblečen v sivo haljo, ki z mrtvaško žalostnim izrazom brenka na harfo, so ti strahovi polni neke notranje logike in zelo zanimivi. Če jih človek nekaj časa opazuje, razume njihov nastanek in poreklo. To so fantastične, toda točne slike iz podzavesti (mogoče tudi iz zavesti) neskončno preplašenih in zaskrbljenih ljudi — hude sanje, toda takšne hude sanje, ki so imele v realnosti silno mnogo opore.

V podzavesti, v sanjah, živijo včasih realni predmeti čisto posebno, fantastično življenje, ki ga pobarvajo naša nagnjenja, udobnost in prijetnost ali strah in gnus. Vse to že poznamo iz psihologije otroka. Znano je, da se zdijo majhnemu otroku najbolj vsakdanji predmeti domače uporabe skrivnostna bitja, ki živijo lastno življenje in da se otrok teh in takšnih predstav nekaj časa ne more otresti. Spočetka se mu zdi, da se sam dviguje vrč za mleko, nož, s katerim mu mati reže kruh, ali palica, ki v očetovi roki topota po tlaku. In v sanjah, v podzavesti, dobivajo ti predmeti roke in noge, hodijo samostojno po sobi in govore s človeškim ali kakršnim koli drugim glasom. Srednjeveški človek, ki je verjel v strahove, je mogoče videl uničujoči učinek noža, ki se je zaril komu drugemu v telo — in temu primerno slika Bosch svojo pošast — nemogoče bitje brez okončin, trebuh z nogami in kapuco, ki nosi v sebi zaboden krvaveč nož: posebljen pogin. Prav tako se zdi primitivnemu človeku, da ga »nekaj« boli, in Bosch slika tisto »nekaj« — grdo, fantastično bitje. Včasih so Boschevi strahovi drobnouda, ljubka bitja, tedaj vemo, da so nastala iz erotičnih poželjenj. (Bosch uganja pogostokrat fino in komplicirano erotično psihologijo.) Včasih se njegovi stra-

hovi vedejo skrajno nedostojno in neestetično — a tudi naša podzavest se ne briga za dostojnost.

Bosch ni slikal samo strahov. Slikal je tudi realne strahote, n. pr. uboge grešnike, ki jim krvnik polaga zanko okrog vratu. Pod spretno, a čisto naravno pretvezo Kristusovega mučenja si je kar pošteno in zelo duhovito privoščil krutost sodstva v njegovih lastnih časih. Za razliko od Brueghela je Bosch agresiven satirik. Nič slabše kot mnogo pozneje Goya, je videl v mnogih neumnih in krutih obrazih obličje nesimpatičnih živali (končno tudi živali ne smemo žaliti.)

Kar je na Boschu najbolj zanimivo, je to, da pri vsem tem nikakor ni pesimist kakor Brueghel. Če ga ogleduješ, te ne deprimira. Med vsemi svojimi onostranskimi strahotami se počuti »kakor doma« in je poln nekega resnično vzvišenega smehljanja.

Vse strahove, vse strahote gleda z neko poduhovljeno in silno duhovito lahkotnostjo, ni težak in snoven kakor Brueghel, tudi barve so mu nežne in tekoče, prozorne — človek bi rekel: gotske. Težko je reči, ali je Bosch v svoje lastne strahove veroval — to se pravi, verjel v njihovo možno existenco. Videti je, da je bil silno veren človek — medtem ko je to za Brueghela zelo dvomljivo. Boscheve svete slike še dihajo pravo srednjeveško zamaknjenost in pobožnost. Njegova mati božja je čisto onostranska in poduhovljena, njegovi angeli so še v resnici duhovna bitja — posebljenost duševne moči in lahkote. (Pri nas v Sloveniji so takšni angeli v cerkvi v Turnišču — presenečajo s svojim lahkotnim in finim izrazom.) Naj se zdi to modernemu človeku še tako čudno — fiziognomija teh angelov se mi zdi dokazilna, kajti slike renesanse in baroka nikakor več ne dihajo vseobsegajoče gotske pobožnosti. Renesančni in baročni angeli so preoblečeni ljudje — včasih preoblečene lepe ženske, ki zbujajo mogoče lepe, a prav razumljive in zelo posvetne občutke.

Boschu pa je mogoče prav ta njegova vernost dala njegovo neverjetno duševno gotovost, hrabrost in celo optimizem. Videti je, da je Bosch prav tako veroval v svojega Boga kakor v svoj talent. Videti je, da je bil nekako prepričan, da je svet nad vsem in vkljub vsemu vendar sijajno urejen in bo tako ali tako vendar našel pot do »časnega in večnega izveličanja.« A njegova duševna trdnost je prešla v instinkt, ki je neverjetno privlačen.

Boschevi strahovi imajo humor. Mnogi se smehljajo in z veseljem razkazujejo svojo abotnost. Bosch je upodabljal praznovernost, vse strahote srednjega veka, a s tem, da je tako storil, je napravil velik korak v zavesti. Hladna razumnost novega časa ga je prevzela samo v toliko, da mu je sprostila čuteči razum. In ta njegov čuteči razum je bil na strani ponižanih, brezsmiselno žaljenih in preplašenih ljudi. Tudi umetnostni historiki ne dvomijo o njegovi satiri. Bosch je slikal popivajoče menihe in zelo malo dostojanstvene mogočnike. V njegovih slikah se pojavlja reformacija, ki jo izpoveduje globoko veren človek. Obenem tudi globoko inteligenčen. Kakšen genij je vendar bil, da je videl in upodabljal strahove iz sanj svojih soljudi, poleg tega pa še realne strahote in grozote, in ni izgubil duševne mirnosti! Vzvišeno se je norčeval iz prazne vere, iz krutosti in neumnosti. Videti je, kakor bi bil rekel: »Glejte, saj vsi ti strahovi niso tako strašni — prej so zabavni; en sam žarek luči — in nikjer jih ni več! Saj so le igra naše domišljije, našega duha, v katerega je kratkočasno svetiti.«

Bosch je imel zelo tenkočuten, zelo izrazit in hraber smisel za realnost,

toda vse je presejal skozi svoj čudoviti temperament, skozi svojo inteligenco. Ta svet se zdi nerealen samo človeku, ki se vanj ne more poglobiti. S svojimi ostrimi satirami na nizke strasti ljudi, s svojimi gomazečimi, nedostojnimi, smehljajočimi se strahovi je Bosch natančno na sredi med srednjim in novim vekom. Imel je vero srednjega in veselo razumnost in borbenost novega veka.

In prav radi te borbenosti nam je na drug način včasih še bolj blizu — še bolj sodoben, kakor od njega vplivani veliki Pieter Brueghel. Nad tem primerom bi se lahko zamislili mnogi ljudje, ki vedno govorijo o »sodobnosti« kakšne umetnosti. Od Boschevih kakor tudi od Brueghelovih časov je preteklo šele nekaj nad tri sto let. Dá, časi so se od tedaj spremenili, a mnogi problemi so ostali prav eni in isti. Vsa teža Brueghelovih ljudi, vse strahote podzavesti, ki jih razkriva Bosch, vsa tema preteklih stoletij je živa — še dandanašnji. Če nekoliko natančneje študiramo njihovo okolico, opazimo, da sta velika Holandca v mnogočem naša — sodobnika. Mnogo bolj naša sodobnika ko mnogi ljudje, ki žive z nami in nimajo moči ne do lastne duševnosti ne do trde realnosti sveta, in zlasti ne duševne čistosti in poštenosti, kar je vse odlikovalo genija, kakršna sta bila Bosch in Brueghel.

MED KNJIGAMI IN DOGODKI

OB PETDESETLETNICI ANTONA MELIKA. Dandanes je prešlo vedno bolj v navado, da se izrazitim osebnostim iz javnega in kulturnega življenja ob njihovi petdesetletnici pišejo priložnostni članki. To je tem bolj opravičljivo, ker je vsak kulturni delavec kot petdesetletnik navadno na višku svoje tvornosti ter je tedaj najlažje podati živo podobo njegovega dela in prizadevanja, ki seveda ne more še biti docela objektivna, zlasti ker je namen takih vrstic navadno tudi izreči slavljencu vsaj skromno zunanje priznanje za do tedaj izvršeno delo.

Profesor Melik ni človek, ki bi mu bilo kaj za te vrste priznanja. Nasprotno, spada med redke izjeme, ki take stvari ne samo omalovažujejo, temveč naravnost odklanjajo, da ne rečem: sovražijo. Bilo mu je nedvomno všeč, da je letošnji novoletni dan, ko je dovršil svoje petdeseto leto, minul brez slik in slavošpevov. Moral pa bo oprostiti »Ljubljanskemu zvonu«, če bo v tem pogledu nekoliko prekršil molk ter posvetil nekaj stavkov njegovemu jubileju, že radi značilnega pomena, ki ga je imelo in ga še danes ima njegovo delo v slovenskem in jugoslovanskem kulturnem življenju.

Bil je namreč ravno »Ljubljanski zvon«, ki je v njem Melik kot mlad profesorski kandidat pričel svoje javno delo in je bil l. 1918 tudi sourednik revije. Kot duh, ki je po svoji naravi vedno živahno zvezan z vsem sodobnim dogajanjem, je že takrat začel drzno in s samostojno presojo pisati o problemih, ki so bili tedaj na dnevnem redu in ki so živo zadevali ravno naš narod. Vrsta njegovih esejev v »Zvonu« iz let 1918/1919 nam priča o tem: esejev o slovanskih narodnostnih problemih, o vprašanju narodno-mešanih ozemelj, o naši novi nacionalni državi in njenem narodu, »ki nastaja«, o našem notranje-političnem stanju, o našem narodnem osvobojenju in naši civilizaciji, o naših obmejnih sporih. V vseh teh njegovih izvajanjih stopajo drzno na dan mladi, samostojni, vseh tujih vplivov zavestno ali nezavestno osvobojeni pogledi na probleme slovenstva, jugoslovanstva in slovanstva.